

Litteratur og Kritik.

L. Koch: Den danske Kirkes Historie i Årene 1801—1817. (Udg. af Selskabet for Danmarks Kirkehistorie.) København 1879—80. XI + 302 SS.

Efter at Pastor Koch i Aaret 1876 har givet en Levnedsbeskrivelse af Biskop Balle og dermed i det mindste berørt alt, hvad der bevægede sig i den danske Kirke i Slutningen af forrige Aarhundrede¹⁾, foreligger nu en Slags Fortsættelse af hint Arbejde, idet her skildres de kirkelige Tilstande i Danmark i de første Decennier af vort Aarhundrede. Det er Rationalismens Blomstringstid. Vel har Rationalismen skaffet sig Indpas i Landet tidligere; og vel er den ikke brudt ved Aaret 1817; men Aarene 1801 og 1817 ere satte som Grænser, fordi det — efter Forfatterens Udtryk — først var ved 1800, at den viste sig i sin fuldkomne Skikkelse, og ved 1817 var Modstanden mod den alt kraftig tilstede, hvorefter „vi da atter have naaet et Vendepunkt i vor Kirkehistorie“ (S. 299). Ganske vist bliver der altid — som ogsaa bemærket af Pastor Koch — noget vilkaarligt ved den Grænse, man vil sætte mellem historiske Tidsrum; men om virkelig Reformationsfesten 1817 herhjemme, og da særlig Biskoppernes epistola encyclica ved denne Lejlighed, kan tillægges med Rette en saadan Betydning, som Forf. har gjort, tør dog meget betvivles. Koch siger, at dette Hyrdebrev til Gejstlig-

¹⁾ Jfr. min Anmeldelse i Kalkars Theol. Tidsskrift 1878 S. 360—384.

heden vel er Rationalisme, men Rationalismen i en mild Form, der udtaler sig. Er denne Opfattelse korrekt? Hyrdebrevet sætter paa den ene Side Reformationens Fortrin i „at have hævdet Fornuftens Ret i guddommelige Ting og at have etableret som den højeste Regel for Skriftudlægningen den rettelig vejledede og dannede Fornuft“; og paa den anden Side paastaaer det, „at Fornuften i dette Arbejde slet ingen Grænser kan anerkjende, udover hvilke den ikke maatte gaae“¹⁾. Men hvorledes dette nu end monne være, Forfatterens Grund til at stanse ved det bestemte Aar bliver en Biting. Kunde man end have foretrukket at se Tidsgrænsen udvidet til 1825, da Kirkekampen ret brød løs, saa kunde der maaske ogsaa mod dette Aarstal fremsættes begrundede Indvendinger; Alles Ønsker ville aldrig stemme overens. Der er i Arbejdet, som det nu engang foreligger, leveret et dygtigt og paaskjønnelesværdigt Bidrag til den danske Kirkes Historie; adskilligt Nyt og hidtil Ukjendt er draget frem, og Forfatterens Standpunkt, hvorfra Tid og Forhold bedømmes, ægte evangelisk og derfor uden Bitterhed og utidig Fordømmelseslyst.

Pastor Koch, der, medens Skriftet udarbejdedes, var Præst paa Sydfalster, men senere er forflyttet til Hovedstadens umiddelbare Nærhed, har som Følge deraf kun i flygtige Dage sporadisk kunnet benytte Arkiverne og Bibliothekerne i Kjøbenhavn, medens derimod Bispearkivet i Nykjøbing rigeligere har været benyttet, hvorfor ogsaa Forholdene i Lollands og Falsters Stift særlig ere fremdragne, og Personer og Tilstande paa disse Øer forholdsvis udførligere skildrede end i Landets øvrige Stifter. Til Fremstillingen af den pietistiske Opvækkelse i Jylland har Forfatteren foruden Kongerigets Arkiv kunnet benytte Præsten i Raarup Konsistorialraad Bechmanns utrykte Brevvexling med Provst og Biskop, og til Indhentning af Oplysning om denne Sag baade hos dem, der endnu havde Erindringer fra hin Tid, og fra Kirkebøgerne i vedkommende Sogne er der ydet ham velvillig Hjælp. Ere saaledes end Kilderne

¹⁾ Jfr. Dr. Rudelbachs Bemærkninger i hans „historiske Tilbageblik“ i Norsk Kirketidende V, Sp. 84 f.

til Tidsrummets Historie langt fra udtømte og trænger Adskilligt endnu til fyldigere Oplysning og mere indtrængende Behandling, har Pastor Koch dog fremdraget adskilligt Nyt og derved kastet bedre Lys over mange Forhold i den behandlede Tid. Adskillige af de benyttede, tidligere utrykte, Arkivsager ere indrykkede i Kirkehistoriske Samlinger 3die Række 2det Bind, S. 238 ff og 523 ff.

Hovedopgaven har været at bidrage til en retfærdigere Bedømmelse af den rationalistiske Tids Mænd og deres Gjerning end der tidligere har været ydet den; og dette har sin store Betydning; thi i Reglen sees jo kun paa hin Tid, som om den var lutter Mørke uden mindste Lysstraale, og som om den efterfølgende Tid i ingensomhelst Henseende havde noget at lære af hin; men det maa vel betænkes, at Rationalismen for en Del fremtræder som en Reaktion mod den tidligere Perodes Uskejelser. Man faaer en fuldstændig skjæv Opfattelse af den, naar man ved at bedømme den vil se bort fra de Tidsomstændigheder, hvorfra den gik ud. „Den har med praktisk Sans grebet Tidens store Opgaver, og den har til Dels løst dem saaledes, at alle kommende Slægter ville komme til at staae paa den Grundvold, den har lagt“ (S. 12). Til Rationalismens Fortjenester regner Forf. særlig dens Hævdelse af Tolerancen og dens varme Interesse for alle de Fortrykte og Tilsidesatte i Samfundet. Skolevæsenet og navnlig Almueskolens Ordning nævnes med Rette som den lyse Side af Tidsrummets Historie, medens den egentlige Kirkehistorie er den mørke (S. 105); i Forholdet mellem Kirke og Skole betragtes Kirken som Tjenerinden, hvis Opgave kun er at arbejde for Skolen (S. 66). Man faaer derfor ogsaa en meget udførlig Fremstilling af Bevægelserne paa det pædagogiske Omraade med de forskjellige Opdragelsestheorier, som førte til de mange private saavel som offentlige Seminariers Oprettelse og til hele den nye Skolelovgivning, som i sine Hovedtræk er den gjældende endnu. Men her forekommer det Anmelderen, at Forfatteren tillægger det 18de Aarhundredes pædagogiske Bevægelse altfor ringe Indflydelse paa disse Love; og vistnok burde der være skjænket de forskellige, fremragende Lehnbesidderes Arbejder

for Ungdommens Opdragelse end mere Opmærksomhed end skeet er. Ganske vist nævnes S. 71 flere Navne paa Godsejere, men man antages Førendene paa Christianssæde hos Grev Reventlow, siges der blot i Almindelighed, at de forbedrede Skolevæsenet paa deres Godser¹⁾; det sees ikke, at der er taget Hensyn til de i Aarene 1785 o. ff. udstedte Reglementer, som dog have betydelig Indflydelse paa den senere Udvikling²⁾. Anm. synes ogsaa, at Anordn. 29de Juli 1814 tillægges for ringe Fortjeneste, naar dens Hovedværd kun sættes i at fastslaae Lærernes Lønningsforhold og i det Hele „organisere det udvortes Maskineri“. Blev Undervisningen, som indrettedes efter den, væsentlig formel, da maa denne Anke ikke rettes mod selve Anordningen, men imod Tilsynet, der ledede Undervisningen. Naar Landet som sagt endnu kun har Loven af 1814, da maae vistnok Alle samstemme i, „at den har gjort et respektabelt Arbejde, naar man vil betænke, hvor stor Forskjellen er paa den Slægt, som Skolen modtog i Begyndelsen af dette Aarhundrede, og den, der nu udgaaer af den“.

Efter Afsnittet om Skolevæsenet afhandler Forfatteren de egentlige Kirkeforhold; og at der her er megen Elendighed at skildre, er sikkert. Theologien var saa godt som helt lagt paa Hylde. „Hver Bonde veed, at der kun er faa Præster, hvis Studerestue er deres rette Dagligstue“, siger Grundtvig paa Roskilde Landemode 1811. Lærestridigheder kan der ikke være Tale om. Enhver lærer, som han har Lyst til, aldeles uafhængig af Confession eller Symbol. Det er ikke Tro, men Gjerninger, det kommer an paa, er Tidens Parol. Biblen kaldtes 1798 af Oplysningens enfant terrible (S. 288), O. Horrebov „en meget hedensk Bog, en gammel Fabelbog, Vildfarelsernes og Sekternes Stammebog“. Men dette fandt ogsaa Bifald hos mangfoldige; og man tør næppe sige som Koch (S. 163), at saadanne Bespottelser snart forstummede;

¹⁾ Beviset for, at det Samme „selvfølgelig“ (!) skete paa de kongelige Godser, turde muligvis berede en Del Vanskelighed.

²⁾ De findes optagne i den store Reskriptsamling; et enkelt ogsaa i Thaarups Materialier I. H.

tværtimod Pædagogerne erklærede Biblen ikke alene for en unyttig Bog, men ogsaa for en højst skadelig; for saa vidt den kunde bidrage til nærmere at oplyse de Lærdomme, som den sunde Menneskeforstand indgav, havde man til Nød Brug for den. Hvor saa ikke ogsaa Schelling ned paa Aabenbaringens Bog. Hans Yttringer fra 1802 om, at man næppe kan holde den Tanke tilbage, hvilken Hindring for Christendommens Fuldendelse de saakaldte bibelske Bøger have været, idet disse i ægte religiøst Indhold ikke i nogen Maade taale Sammenligning med saa mange andre i tidligere og senere Tid, navnlig de indiske¹⁾, ere i saa Henseende toneangivende. Ligeledes Fichte's i hans Religionslære 1806, hvor han priser en Christendom uden Christus og overmaade godt kan finde sig i en saadan²⁾. Det er umuligt, at disse Filsofers Virksomhed ikke skulde have haft Indflydelse herhjemme i det behandlede Tidsrum, hvad Koch S. 103 erklærer. Der havde jo endog været Tale om Fichte's Ansættelse i Kjøbenhavn, og han havde jo ogsaa aflagt Besøg her³⁾; og blandt flere andre Beviser mod hin Paastand skal Anm. blot tillade sig at henvise til de første Afsnit af A. S. Ørstedes „Af mit Livs og min Tids Historie“. I det Hele synes den tyske Kulturstrømnings Indflydelse paa Aandslivet i Danmark ikke at være tilstrækkelig

¹⁾ Schellings Vorlesungen über die Methode des academischen Studiums. 2. Ausg. 1813. S. 199.

²⁾ J. G. Fichte: Die Anweisung zum seeligen Leben, oder auch die Religionslehre. Berlin 1806, S. 173: Ist nur jemand wirklich mit Gott vereinigt, und in ihm eingekehrt, so ist es ganz gleichgültig, auf welchem Wege er dazu gekommen . . . Falls Jesus in die Welt zurückkehren könnte, so ist zu erwarten, dass er vollkommen zufrieden seyn würde, wenn er nur wirklich das Christenthum in den Gemüthern der Menschen herrschend fände, ob man nun Sein Verdienst dabei preisete, oder es überginge.

³⁾ Jfr. Oehlenschlägers Erindringer II, S. 53. — Baggesen skriver fra Paris Novbr. 1801 til Reinhold: „De Aander, som umiddelbart omgave mig i Kjøbenhavn, vare alle fichtiserede, selv de kvindelige“ (Aus Baggesens Briefwechsel mit Reinhold und Jacobi, II, S. 353). — Jfr. endvidere Sofia Ørstedes Brev til Baggesen fra Avg. 1807 i „Nær og Fjern“ Nr. 168 (19de Sept. 1875).

paaagtet hos Koch. Livet i Hovedstadens fremragende selskabelige Kredse, som t. Ex. i det Bernstorffske, Schimmelmansske, Reventønske, Brunske o. fl. Hus i hine Aar havde den største Betydning for mangfoldige baade Læg og Lærd, som senere spredtes ud over hele Landet¹⁾. — Men var Biblen ringeagtet, saa gjorde man sig heller ingen Samvittighed over at udvande og omskrive dens historiske Indhold. Som Exempel instar omnium kan i saa Henseende nævnes den resid. Kapellan i Nyborg Thonboe's Bibelske Historier (1804 og mange Gange senere oplagt)²⁾. Men er det historiske Grundlag saaledes blevet vaklende, saa er det næste Skridt, at ogsaa Kirkelæren kastes overbord. Omtrent hver Præst ansaae sig kaldet til at give Kirkens symbolske Bog, Luthers lille Katekisme i „fri Oversættelse“ eller „forkortet Bearbejdelse“. Disse saakaldte Forsøg havde fortjent en større Opmærksomhed, end Koch har skjænket dem. Man faaer i hans Fremstilling ikke tilstrækkelig Indtryk af, hvor vidt man fjernede sig fra Evangeliet. Sognepræst C. Clausson i Mejrup ved Holstebro, der iøvrigt udfoldede en flersidig videnskabelig Virksomhed³⁾, leverede til sidste Bind (1803) af Fallesen's Magazin for Religionslærere en ganske karakteristisk Omarbejdelse, hvor ikke alene Forklaringerne, men ogsaa de egentlige Hovedstykker af Læren ere fuldstændig forvanskede, og alligevel skal det udgives for at være Luthers Katekisme. Undfangelsen af den Helligaand i anden Troesartikel er blevet til: „Jeg troer paa Jesus Kristus,

¹⁾ Jfr. bl. m. a. Skildringerne i Joh. G. Rist's Lebenserinnerungen. Herausgeg. von G. Poel. Gotha 1880.

²⁾ En streng Dom over den hørttes for en Del Aar siden i Rigsdagsalen til Forsvar for at tage Religionsundervisningen bort fra Skolerne: „Jeg drister mig til at paastaae, at baade dens Aand og dens Bogstav ere saa aldeles ukristelige, at der ikke er en eneste kristelig Grundtone i den. Den er i den Grad en Omskrivning, at den har tilladt sig ikke alene at udelade vigtige Ting, men ogsaa at sætte Ting ind, som man forgjæves vil lede efter i Biblen, og den Bog tvang man alle uden Undtagelse til at læse i Skolerne.“ Folkethingets Forhandl. 1864, Sp. 980.

³⁾ Han døde i meget høj Alder 1842 som Sognepræst i Smidstrup.

som ved Guds middelbare Medvirkning (!) blev paa en overordentlig Maade dannet i Moders Liv“. Det kunde da det mindste Barn forstaa! Tredie Troesartikel indeholdt bl. a.: „jeg troer, at der er Syndsforladelse for Jesu Skyld at vente“; og Forklaringen af Artiklen begynder saaledes: „Jeg troer, hvad de viseste Hedninger for mig have troet, at Mennesket ikke ved sine egne naturlige Kræfter kan vorde reen og hellig“. Stykket om Sakramenterne begynder med den Rettelse til den ældre Lære: „Man definerer et Sakramente ved en Handling (actus); Præsten kan vel siges at være agens, men hverken den, som døbes, eller Kommunikanten“. Daaben er en Kirkeceremoni, hvor Mennesket ved at overøses med Vand i Faderens, Sønnens og den Helligaands Navn forpligtes til at leve og handle som Kristen; og Alterens Sakramente er en Religions-skik, hvor de Kristne for at erindre deres Velgjører nyde indviet Brød og Vin. — Det var da intet Under, at Kirkerne stode tomme, naar Kirkehandlingen saaledes ringeagtedes; men Præsterne lagde heller ingenlunde Dølgemaal paa, at tomme Kirker i Grunden slet ikke var Noget, der burde beklages, naar Menneskene blot passede deres timelige Pligter som Samfundsborgere; at indskjærpe disse som det øverste og vigtigste af alt, det var Oplysningens Læreres højeste Pligt; derfor kunde ogsaa en Præst rose sig af, at nu var Oplysningsværket fremmet saa vidt i hans Menighed, at der i det sidst forløbne Aar kun havde været en gammel Kjærling, der havde begjæret Nadverens Sakramente. — Paa samme Maade som Læren betragtedes med Ligegyldighed, betragtedes ogsaa Ritualet og i det Hele alt hvad der angik Gudstjenestens Indretning. Derfor kunde ogsaa den norske Præst, Digteren Zetlitz med bitter Ironi skrive i et Kapitel med Overskrift Liturgi: „Liturgien er en Alminding, som alle, endog Spækhøkere og Skrædere, troe sig berettigede til at rydde op i; hvi skulde jeg ikke og benytte mig af denne Forret“¹⁾. Det var samme Aar, at P. O. Boisen, umiddelbart efter at være beskikket til Biskop over Lolland og Falster, fremkom med sit Misfoster „Plan til Forbedring ved den offent-

¹⁾ J. Zetlitz: Alkoran d. e. Capitlernes Bog for 1806. S. 18.

lige Gudsdyrkelse“, hvilket baade kaldte Grundtvig og Mynster frem paa Arenaen. Med selve Prædikenen kunde det da ogsaa kun staae sørgeligt til. Her har Koch i saa Ord givet en fortræffelig Karakteristik: Præsterne prædikede med Anvendelse af alle Talekunstens Regler; de vædede Prædikenen med følsomme Taarer eller oplivede den med stærke, klingende Ord; de spredte den saa at sige ud over Livet i alle dets Enkeltheder, men de formaaede ikke at samle det Alt i Gud. Af de mest fremragende Prædikanter som Bastholm, der dog ikke synes tilstrækkelig vurderet efter sin uomtvistelige store Fortjeneste og efter det stærke Indtryk, alle Samtidige uden Undtagelse modtog af ham, H. G. Clausen, hvis Prædiken erklæres for Rationalisme i dens reneste Form, Gutfeld, Pavels o. fl. gives udførlige Karakteristiker. Med Føje fremhæves det, hvor mærkværdig ringe Antallet af trykte Prædikensamlinger er i dette Tidsrum. Det Samme gjælder Andagtsbøgerne. Litteraturen fornyedes i denne Retning paa faa Undtagelser nær (V. C. Hjort, Brorson og P. O. Boisen) kun fra saadanne Præster, der vare paavirkede fra Kristiansfeld. Evangelisk Salmebog var ny den Gang og blev kun med Modstand, stærkere eller svagere, som meget ofte hidrørte fra alt andet end religiøse Bevæggrunde, indført i Menighederne. Koch karakteriserer den som et Overgangsled, der var nødvendigt (S. 134), og fremfører adskillige ikke tidligere kjendte Enkeltheder angaaende dens Indførelse, navnlig i Lollands-Falsters Stift. Derefter vender Forf. Blikket til Menighedstilstandene og Præsternes daglige Liv. Skjønt maaske de fleste Læsere ville være i Stand til ad mundtlig Traditions Vej eller ved trykte Kilder at føje flere Exempler til de givne, er der dog leveret et Tidsbillede med tilstrækkelig levende Farver af de virkelige og som oftest lidet lystelige eller tiltalende Forhold, og der kræves netop betydelig Skjønsomhed til her at forstaae at gjøre et godt Udvalg af det rige, foreliggende Stof. — I et følgende Afsnit skildres Romantikens Paavirkning samt Mynsters og Grundtvigs Fremtræden og indbyrdes Forhold. Her er ikke meddelt nye Fakta, men det bekjendte Stof er lagt til Rette paa en tiltalende Maade; og man mærker helt

igjennem, at man ikke har at gjøre med en blot og bar Kompilator, men med en Forfatter, der har sin selvstændige Dom og Opfattelse og veed at give træffende Bemærkninger. Det er dog vistnok for meget sagt, naar det S. 241 hedder: „Grundtvigs Optræden i disse Aar er i kirkelig Henseende et Sidestykke til, hvad Steffens havde været i filosofisk“. I det Hele taget er Forf.s Sympathi mere paa Grundtvigs Side end paa Mynsters; det lyser frem flere Steder i Bogen. Om Mynster siges der, at han ikke egentlig var anlagt til Forfatter, men til Prædikant. „Kun hvor han personlig optraadte, øvede han sin fulde Virkning.“ „Grundtvig derimod er langt mere udpræget individuel som Forfatter. Man kan misbillige Formen og forarge sig over Indholdet; men man kan ikke tvivle om, at det er en Mand, der udtaler, hvad der ligger ham paa Hjærtet, og hvad der i det mindste i det Øjeblik er hans fulde Overbevisning“ (S. 242 f.). „Det er kun sjældent, at hans Polemik kan vække udelt Sympathi; men selv hvor vi finde ham uklar og ubillig, faae vi dog stedse en levende Følelse af, at han stod dybere rodfæstet i Troens sande Grund end de fleste Mennesker“ (S. 249).

Fremstillingen af den pietistiske Bevægelse i Jylland (Vejle Amt), som naaer ikke ubetydeligt ud over den satte Aarsgrænse for Bogen, indeholder derimod adskillige nye fakiske Oplysninger, fremdragne som ovenfor anført af hidtil ubenyttede Kilder, særlig for den opvakte Bonde P. Laurssens Vedkommende, af hvem der samtidig blev givet en Skildring af L. Schrøder i Nordisk Maanedsskrift, hvilken Afhandling Pastor Koch dog ikke har kunnet benytte. Forf. seer med milde Øjne paa disse stærke Jyder og ytrer, at der ingen Tvivl kan være om, at man baade maa beundre disse Folks Standhaftighed i at lide for Samvittighedens Skyld og misbillige den Haardhed, hvormed Autoriteterne gik frem imod dem. Denne Opfattelse er næppe almindelig. At der blev begaaet Fejl fra Autoriteternes Side, idet der vistnes Slaphed, hvor der havde været Grund til at træde op med Bestemthed og bruge Myndighed, og omvendt flere Gange blev anvendt Magt paa urette Sted, det kan man snart blive enig om. Men at paa den anden

Side Følelsen af Beundring skulde være den fremherskende ligeoverfor denne Adfærd, der saa tidt „fremtraadte med en Fanatisme og Dømmethed, der tilaids retfærdiggjorde de Forholdsregler, gejstlige og verdslige Autoriteter tog imod dem,“ — som Koch selv siger S. 256 — kan dog næppe forlanges. Der var adskilligt andet end religiøse Bevæggrunde med i dette Røre. At Partiet ikke kan kaldes Gammellutheranere, men ene har sin Rod i pietistisk Sværmeri, bliver med Rette fremhævet. Forf.s Fremstilling kommer sikkert i sin Helhed den historiske Virkelighed betydelig nærmere end tidligere Skildringer af Bevægelsen. Mest har Koch tilovers for Peder Laurssen († 1835), der faaer det Skudsmaal, at han var en Mand, der ærlig søgte Sandheden, og hvis store Stridbarhed noget satte sig med Alderen; men hans pietistiske Anskuelser forandredes aldrig.

Bogen slutter med en Skildring af Reformationsfesten 1817, hvor Biskoppernes Hyrdebrev, conciperet af Münster, men dog i sin endelige Form ændret i flere Punkter ved Forslag fra de andre Biskopper, danner Midtpunktet. Anm. har ovenfor antydnet en anden Opfattelse af dets theologiske Standpunkt end Pastor Kochs. Ligeledes burde det maaske have været lidt stærkere betonet, hvorledes Lovprisningen af Luthers Værk mere gjaldt Reformationens negative Side end det positive Opbyggelsesværk. Luther var for hin Tid meget mere Frihedshelten end Troeshelten. De anførte Exempler paa, hvorledes Smagløsheden ved denne Fest rundt om i Landet har slaaet sig løs af Hjærtens Lyst, ere meget morsomme. Man har iøvrigt en omfangsrig Bog: „Chronik der Reformationsjubelfeier in den Dänischen Staaten 1817“ (Kiel 1819) af en holstensk Præst G. P. Petersen, som har indsamlet alt, hvad der er offentliggjort i Piecer og Dagblade om Festen saavel i Hovedstaden som rundt om i Provindserne.

At Unøjagtigheder i Enkeltheder indløbe i et Skrift som dette, hvor Stoffet er hentet fra de forskjelligste Sider, er let forstaaeligt og meget tilgiveligt. Nogle saadanne, som Anm. er blevet opmærksom paa under Læsningen, skulle her anføres. Naar saaledes S. 7 Pietismen faaer Æren for først at

have krævet religiøs Frihed og protesteret mod Anvendelsen af den borgerlige Magt paa det kirkelige Omraade, da er det en Overraskelse at se, at Christian VI's Lovgivning strax efter bliver anført for at tjene som Bevis herpaa. De Punkter, Koch anfører af Reskr. 23de April 1734, ere allerede tilstrækkelig fastslaaede i Lovens 2—4—10. Det citerede Reskript blev egenhændig affattet af Kongen før hans Afrejse til Hertugdømmerne, særlig af Frygt for den zelotiske Kapellan Holsts (en Stifson af Historikeren H. Gram) Udskejelser og evindelige Kjævlerier med Stiftsprovst Reenberg o. fl.¹⁾; men Reskriptets Indskærpen af det ældre Lovbud forandrede Intet i Holsts Adfærd, og den borgerlige Magt nødsagedes til at skride ind paa det kirkelige Omraade. — At Hofpræst Bluhme skulde have sagt til en Student, der vilde have en Attest af ham: Hans Hoved og Sind hænger til den rette Side, min gode Ven! for ham og hans Sekt kan det være ligegyldigt, om der er Videnskaber og Lærere til eller ikke (S. 9), fortæller hverken N. M. Petersen eller Riegels; men denne sidste Forfatter lader „den retskafne Studenter-Ven“, Professor Reusz svare en vis Student Steenloos saaledes²⁾. — Udtrykket S. 14 om Filosofen Chr. Wolf, at han i Slutningen af „forrige“ Aarhundrede udviklede Leibnitz' Anskuelser, er ikke heldigt. — Det S. 19 omtalte Brev fra Malte Brun til Bjerring er ikke fra 1796, men uden Tvivl skrevet efter Bruns anden Flugt fra Kjøbenhavn i Foraaret 1799³⁾. — S. 25 bør Grev Danne-skjolds Refereren af Basedows „abominable Lærdom“, at Børn ikke bør lære at kjende Christum som Gud, førend de faae „fuldkommen Indsigt“, rettes til „fuldkommere Indsigt“⁴⁾. — Det behøver ikke at være urigtigt, naar Prof. Jensen (S. 42 Anm.) siger, at der oprindeligt paa det Blaagaard-Jonstrupske

¹⁾ J. Möllers *Mnemosyne* IV, 347 ff.

²⁾ N. D. Riegels: *Smaa historiske Skrifter*. 1798. III, S. 468. Steenloos er rimeligvis den senere Sognepræst i Jersi og Solrød, der havde opholdt sig 2 Aar i Halle.

³⁾ *Danske Samlinger* I, S. 401.

⁴⁾ *Luxdorphiana* ved Nyerup S. 31.

Seminarium ikke var Tale om Bibelens Brug, fordi der, hvor Læreplanen omtales, nævnes „Bibelkundskab“; thi denne Betegnelse omfatter „de nødvendigsie Færdigheder af den bibelske Historie, Geografi og Oldkyndighed“ (jfr. Rettigs „Bibelkyndighed“, oversat 1846 af Jensen selv) og har ikke direkte noget med Bibelens Læsning at gjøre. — Blandt Seminarierne (S. 42) er ikke anført det paa Samsø (kgl. Resol. 25de Avg. 1812); det i Brahetrolleborg gaaer tilbage til forrige Aarhundrede (Reskr. 6te Juni 1794). — Naar der S. 51 siges, at der i det almindelige Reglement for Skolelærerseminarierne af 10de Februar 1818 fremdeles sees Bestræbelserne for at holde Skolelærerne nede paa hvad man ansaae for deres rette Plads, da staaer denne Opfattelse af Reglementet i Modstrid med Fagkyndiges¹⁾. — Det er urigtigt, naar der S. 58 udtales den Formening, at det første Sted, hvor de nye Opdragelsesgrundsætninger anvendtes paa Almueskolen, var det Kjøbenhavnske Fattigvæsens Skoler; thi selv om Aarstallet for den angivne Plan for Fattigvæsenet havde været rigtigt — Planen er imidlertid ikke af 1795, men først af 1799 —, saa komme dog Skoleplanerne af 1785 og 1786 fra Brahetrolleborg og det Schimmelmansske Gods Lindenborg i Jylland forud. Og den besynderlige Trængsel af Lærefag i Almueskolerne i Kjøbenhavn, som Koch opremser, seer ikke slet saa utopisk ud i selve Reglementet; thi der angives, at Undervisningen i Skolerne skal være delt mellem Videnskab, Haandarbejde og nyttige Legemsøvelser, idet „Videnskab“ derhos bestemmes som det, der for den menige Almue er fornødent, fatteligt og brugbart; og hvad der saa følger efter, er kun Exempler, der anføres, i hvilke Retninger Stoffet for Undervisningen bør søges²⁾. — S. 70 fortæller Koch om Grev Reventlows menneske-

¹⁾ E. Langhoff: Hist. Beretning om d. kgl. Skolelærerseminarium i Lyngby ved dets halvhundreaarige Jubilæum 1863, S. 23. — Efter samme Skrifs S. 8 kan en Ukorrekthed hos Koch S. 48, der følger Dr. W. Rothe, i Gjengiyelsen af det ældre Reglements Bestemmelser om de dimitterede Seminarister rettes.

²⁾ R. Nyerup: Kjøbenhavns Beskrivelse. 1800. S. 506.

kjærlige og almeennyttige Foretagender paa Kristianssæde Gods og deriblandt, at der af den for Grevskabet oprettede Skolekasse ogsaa skulde udredes Løn til Jordemødrene for hvert levende Barn, de modtog paa Godset; i den Anledning henpeges til Joh. 16,21: „Den Gang(!) var der endnu Glæde, naar et Menneske var født til Verden“. Mon da Glæden ikke er bleven tredobbelt, naar Jordemoderlønnen ved den senere Lovgivning er forhøjet til det tredobbelte? — S. 76 hedder det: „Præsten H. C. Bunkeflod skrev endog Spindeskoleviser“. Spindeviserne udgav Bunkeflod som et ganske ungt Menneske paa 22 Aar, flere Aar, før han tiltraadte noget Præsteembede. — Blandt de S. 90 nævnte private Instituter fortjente nok det Schouboeske, stiftet 1794, en Plads, da det inden kort Tid naaede en saadan Anseelse, at det i den offentlige Mening ligesom i „Frequenz og Flor“ tog Rangen næsten fra alle private, til Dels ogsaa offentlige Lærestalter i Byen¹⁾. — Til Karakteristik af Prof. C. F. Horneman's vaklende og holdningsløse Standpunkt (S. 91) havde det været tjenligt at fremhæve, at han, den yderst frisindede Theolog, som Guldbergs Protégé var den, der konciperede det theologiske Fakultets Betænkning over den anmeldte Oversættelse af Goethes Werther, der førte til, at denne ved Canc. Skr. af 19de Septbr. 1776 blev undertrykt som et Skrift, der bespottet Religionen, besmykker Lasten og fordærver gode Sæder²⁾. Hans Afhængighed af Guldberg træder ikke mindre betegnende frem, da han efter Udgivelsen af sit første trykte Arbejde som theologisk Professor, en Prøveoversættelse af Profeten Micha med forklarende Omskrivning og Anmærkninger, fandt sig foranlediget til strax efter at udgive et Anhang til samme, hvori han beklager de Vildfarelser, som Oversættelsen muligen kunde fremkalde i Anledning af

¹⁾ Nyeste Skilderi af Kjøbenhavn 1829. S. 562. For nylig er udkommet en Monografi af Frederik Nygård: Det Schouboeske Institut og N. F. S. Grundtvigs Lærervirksomhed sammesteds. Et Tidsbillede. Kbh. 1880. 90 S.

²⁾ Jfr. A. S. Ørsteds Af mit Livs og min Tids Historie I, S. 70 Anm.

hans Bortforklaring af det Messianske i Micha 5, 1¹). — D. G. Moldenhawer, „berømt i Hovedstaden som latinsk Deklamator, men ellers kaldt „Jesuiten“, fordi han ikke nægtede, men gik uden om Kirketroen“²), har Koch S. 93 efter Nyerup gjort et Par Aar for gammel. 1753 eller 1754 er hans Fødselsaar³). — Den ædle P. E. Müller, for hvem Theologien langt fra var Yndlingsstudium, men Tilbøjeligheden drog ham i helt andre Retninger, var dog en virkelig Videnskabsmand. Ved at nævne hans theologiske Arbejder (S. 94) fortjente det at fremhæves, at han er den første, der forsøger at give Apologien for Christendommen en selvstændig videnskabelig Existents og give den sin særlige Plads som Videnskab indenfor den theologiske Systematik⁴). Hans gennemdannede, i Ordets bedste Forstand humane og ualmindelig vindende Personlighed kunde man have ønsket en lidt mere paaskjønnende Omtale, end der er blevet ham til Del hos Koch⁵). — Hvad der menes med Udtrykket S. 101 om Biskop Janson, at han 1799 forlod Seminariet, er vanskeligt at forstaae, naar det ikke er en Skrivefejl for, at han 1789 forlod Universitetet for at overtage Aarhus Bispestol. — Det er urigtigt, naar det S. 160 fortælles, at Fyens Stiftamt 1806 skulde have foreslaaet, at det endnu Staaende af Graabrødre Kirke i Odense skulde anvendes til et Tugthus eller desl. Æren for et saadant genialt Forslag tilkommer et philanthropisk Selskab i Kjøbenhavn til fortabte Medborgeres Redning. Planen fremkom 1798, og Selskabet fik Tilladelse til at optage Tegning, men derved blev det. Dommen over Kirken var alt fældet ved den kgl. Resolution af 19de Juli 1805, der bifaldt Stifts-

¹) Nye Kritisk Journal for Aar 1777, Sp. 257 ff og 385 ff; G. L. Baden: Christian VII's Regerings Aarbog, S. 269 f.

²) Grundtvigs Kirke-Speil S. 363.

³) Werlauffs Bibliothekshistorie. 2den Udg. S. 246.

⁴) Slgn. Herzog: Real-Encyclopädie, 2 Aufl. I, S. 555. Mynster: Kirkelige Leiligheds-Taler, II, S. 322.

⁵) Jfr. Karakteristiken i H. N. Clausens Levnedsoptegnelser, S. 141—143.

øvrighedens Indstilling om Nedbrydelse¹⁾. — Den engelske Præst, Dr. Ebenezer Henderson's Indflydelse paa Oprettelsen af Bibelselskabet for Danmark er altfor svagt betonet (S. 165). Sagen lader sig bestemtere paavise end, at det skulde gjøres nødigt at udtrykke det ved: „han skal have givet det første Stød til, at Sagen kom i Gang“²⁾. Henderson's Bekjendtskab med Danmark var ogsaa af en mere indgaaende Natur end, at han kun som en af det britiske Selskabs Agenter skulde have været her paa Gjennemrejse i Anledning af den islandske Bibeloversættelse. Han kom 20 Aar gammel til Kjøbenhavn 1804, blev Præst for den engelske Menighed i Helsingør og Lærer i det engelske Sprog ved den lærde Skole sammesteds, men maatte derefter ved Krigens Udbrud 1807 forlade Landet, hvorpaa han drog til Göteborg, men fik dog senere under Krigen særdeles kongelig Tilladelse til at opholde sig i Kjøbenhavn, hvor han forblev til 1814³⁾. — Ganske gemytlig er Kochs Omtale af Præsternes Spillen Kort (S. 182). „Kortspillet“, hedder det, „synes ikke at have vakt mange Skruper. Det var jo ogsaa en stille, adstadig Adspredelse(!), der desuden især den Gang dreves af alle.“ — Om den Skjæbne, der overgik P. D. Faber's Bibelhistorie (S. 188) har Manden selv i et af ham i Trediverne redigeret Blad⁴⁾ givet en Fremstilling, der er lidt forskjellig fra Litteraturlæxikonnet, som Koch har fulgt. Bogen er aldrig bleven falholdt eller solgt; men en Snees Exemplarer blev sendt til Velyndere og Venner, f. Ex. til Biskopperne Münter og Pavels. I Stedet for Svar paa Complimentsskrivelsen til Biskop Münter fik han et halvt Aars Tid efter en alvorlig Irettesættelse gennem Amtsprovst Bøgh, hvilken han dog bestemt tilbageviste. Følgen blev, at man indfandt sig i Bogtrykkeriet; men

¹⁾ Nyt hist. Tidsskrift VI, S. 66 f.

²⁾ Jfr. bl. a. Stiftsprovst Rothe's „Udsigt over det danske Bibelselskabs Virksomhed i de 50 Aar, i hvilke det har bestaaet“ i Selskabets 49de Aarsberetning 1864.

³⁾ Hundrup: Biogr. Efterretn. om Doctores theol. S. 87 f.

⁴⁾ Søndagsposten Nr. 12 for 25de Marts 1838.

da alle Exemplarer vare udleverede Forfatteren eller af ham tilintetgjorte, fik de, som skulde konfiskere Bogen, intet. „At Bogen var supprimeret er vel sandt, men vel at mærke at Forfatteren selv.“ Paa Grund af sit svage Syn og sit svækkede Helbred søgte han Aaret efter sin Afsked. „Om og hvorvidt Misfornøjelse over Biskoppens Adfærd har bidraget til, at jeg søgte Eutledigelse“, skriver Faber, „hører ikke hid.“ Der er dvælet lidt udførligere ved denne tilsyneladende ubetydelige Sag, fordi det i det her behandlede Tidsrum er temmelig enestaaende, at de overordnede kirkelige Tilsynsmænd saa energisk ere skredne ind mod en Lærebog med et ubibelsk Indhold. — Mag. Bierings meget omtalte Møller-Prædiken¹⁾ (S. 200) blev ikke holdt 1794, men 1ste Søndag efter Paaske 1764 og kan altsaa ikke vedkomme det her skildrede Tidsrum. — Besynderligt er det, at netop Falstringen Koch vil nævne Forfatteren til det Klingklang, der fremhæves S. 22, kun som „Jens Smith, Præst i Allesø og Broby paa Fyen“, da Manden dog er ganske anderledes bekendt som nysnævnte Mag. Bierings Eftermand i Aastrup Sognekald paa Falster, Stokrationlisten, Professor Jens Smidth, der sad i Embede lige til 1847 og endnu i sine senere Aar navnlig ved sine Nytaarsprædikener drog mange Folk fra Nabosognene til sin Kirke²⁾. Han nød jo ogsaa i sin Tid den Ære at være anvist Plads paa det danske Parnas, særlig paa Grund af sin Digtsamling „Danske Haver“ og øvrige „Poesier“. De hos Koch citerede Verslinier ere af en Ode paa Aarhundredets første Dag, hvilken Ode paany er optrykt i „Poesier. Første Bind“ 1807, S. 180, — andet Bind udkom heldigvis aldrig, siger Fr. Barfod³⁾ — med følgende karak-

¹⁾ Afskrift af denne Prædiken indkøbtes 1866 paa Avktionen efter Stiftsprovst Paulli (Bibl. Paulliniana Nr. 1497) til det st. kgl. Bibl. i Kbhvn. En anden Afskrift findes blandt Geheimeraad Joh. v. Bülow's Papirer i Sorø Akademies Bibliothek (Bangs Fortegnelse 1861, S. 138).

²⁾ Rhode: Samlinger til Laalands og Falsters Historie ved Friis, II, S. 100.

³⁾ Danmarks Gejstlighed. 1ste årg. Sp. 203.

teristiske Forbedring af paagjældende Sted (Talen er om Flid og Dyd):

Dem hylde hver, som troer at følge Friheds Banner,
Han ellers skifter kun Tyranner,
Og Frihed er en Galnings Fryd!

Det er næppe berettiget, naar der S. 207 siges, at der nu kun skulde findes faa Spor i Landet af de kirkelige Sædvaner, som Rationalismen ikke forstod og derfor haanende kaldte overtroiske. Som saadanne Skikke nævnes eksempelvis Fasten før Altergangen; Nygiftes Altergang; ligeledes at velsignede Mødre kort forinden deres Nedkomst ere Gjæster ved Herrens Bord; eller Tanken om, at Bønnen for den Syge fra Prædikestolen skulde give en Forandring; at Korsets Tegn benyttes, o. s. v.; men alt dette er jo endnu den Dag idag dybt rodfæstet i Folket, selv i saadanne Egne, hvor aandelig Død i kirkelig Henseende gennem flere Menneskealdre har været den fremherskende Tilstand. — Det er en Anachronisme S. 236 ved Aaret 1814 at tale om Biskop Balle som en Afdød. Grundtvig brugte i sin Tale ved Roskilde Landemode det Udtryk, at Balles Læber vare forstummede, men „end vandrer han iblandt os som et Minde om de gamle Dage og et helligt Varsel for de ny“¹⁾. — Jubellæreren Rasmus Balslev kom ikke til Kjøbenhavn 1778 (S. 252), men allerede 1776²⁾. — „Generalinden“ paa Herregaarden Store Grundet, som Koch S. 263 nævner i Forbindelse med den Haugeske Bevægelse, men hvis Navn han ikke kan angive, maa vistnok være Kammerherre Hans Helmuth Lüttichaus Hustru Johanne Marie Charlotte f. Brockdorff, der blev Enke 1801 og henlevede sine sidste Aar med 2 Døttre i Christiansfeld, hvor hun ogsaa døde³⁾. — Det har været Anmelderen paafaldende, at Jødernes

¹⁾ Dansk Kirketidende 1879, Sp. 155.

²⁾ Geneal. og biogr. Archiv, S. 408.

³⁾ T. Becker: Prospekter af danske Herregaarde, VIII, 16 f. Naar denne Dame benævnes „Generalinden“, skjønt Kammerherre Lüttichau til Tjele ikke var General, kan dette muligvis være

Emancipation her i Landet, som foregik i Decenniet 1805—1814, slet ikke er værdiget Omtale, lige saa lidt som den litteraire Fejde, der udsprang sig 1813 i Anledning af Digteren Thomas Thaarups Fortale til og Oversættelse af Buchholtz's Skrift „Moses og Jesus“ eller om Jødernes og de Christnes intellektuelle og moralske Forhold¹⁾. Regeringen tog intet Hensyn til hine Angreb, men man ordnede netop nogen Tid derefter ved Frd. 29de Marts 1814 Jødernes Anliggender.

Naar der er Afsnit i Bogen, hvor en lidt mere sammentrængt Fremstilling kunde være ønskelig, saa er Forfatteren til Gjengjæld paa enkelte andre Punkter for sparsom med sine Efterretninger. Ved Karakteristiken af Biskop Fr. Münter har der saaledes foreligget Koch forskellige Aktstykker fra Kultusministeriets Arkiv, hvoraf sees, at Biskoppen har klaget over „Theatret, der i Operaen Moses af Klingermann skulde have bragt Guds Aabenbaring for Moses i den brændende Tornebusk paa Scenen“; men „dette var dog nok en Misforstaaelse“, føjes der til. Denne Sag findes, saa vidt vides, ikke omtalt andetsteds. Klingemanns (ikke Klingermann) Moses, der udkom 1812, har næppe været opført i Kjøbenhavn; men i Tyskland drøftedes Spørgsmaalet om det Tilladelige i at bruge religiøse Sujetter paa Scenen meget i Begyndelsen af dette Aarhundrede, netop foranlediget ved nævnte Stykke foruden Zach. Werner's „Weihe der Kraft“ (1808) og Krummacher's „Johannes“ (1815). Den navnkundige Prædikant Dräseke skrev 1815 som Præst i Bremen en Afhandling „Ueber die Darstellung des Heiligen auf der Bühne“ og hævdede heri Tilladeligheden, dog undtages udtrykkelig Jesu Korsfæstelse og Lovgivningen paa Sinai, der var „zu kolossal für die Bühne“. Nogle Aar senere bestred Kirkehistorikeren Stäudlin heftigt

begrundet i, at Datidens Kammerherrer ifølge kgl. Resol. 31te Marts 1755 med Hensyn til Rang vare delte i 2 Afdelinger; de i sidste Afdeling, hvortil Lüttichau hørte, rangerede med Generalmajorer i anden Klasse Nr. 16.

¹⁾ Jfr. et Brev af 19de Juli 1813 fra J. F. Schouw i L. Daae's Breve fra Danske og Norske (1876) S. 202 f.

denne Anskuelse¹⁾. Men hvorledes denne Diskussion har været Gjenstand for tjenstlige Forhandlinger herhjemme, vilde det være interessant at faae lidt Oplysning om.

A. Jantzen.

C. E. F. Reinhardt: Valdemar Atterdag og hans Kongegjærning. Med et Tillæg af hidtil utrykte Diplomer. Kjøbenhavn 1880. XIX + 616 SS.

Der er faa Øjeblikke i Danmarks Historie, der frembyde noget saa tiltrækkende som Valdemar Atterdags Regering. Rigets Gjenopbyggelse efter den fuldstændigste Opløsning, denne Daads Udførelse væsentlig ved én Mands Kræfter, kan der tænkes noget Skuespil, der bedre kan tilvende sig Opmærksomheden hos enhver Dansk? Hvilket Mørke ligger der ikke forud for denne Konge, og hvilken Dag gryr ikke med ham; Dronning Margrethe var dog kun i Stand til at udrette, hvad hun naaede, fordi hun var „Valdemar Danekonges Datter“, som hun selv holdt mest af at kalde sig.

Dette store og skønne Emne for en Historiker laa længe urørt, efterat Hans Gram for over hundrede Aar siden havde gennemforsket det, og dog var der endnu meget at gjøre, baade hvad Fremstillingen og hvad Granskningen angaar. Vore Arkiver bevare en storartet Samling af Breve fra Valdemars Tid, enkelte, dog højst vigtige, der oplyse hans ydre Politik, overordentlig mange, der vedrøre hans indre Styrelse. Den stedse fuldstændigere Offentliggjørelse af de svenske og norske Oldbreve tillade at klare mange dunkle Punkter i Kong Valdemars Forhold til hans nordiske Naboer; fra de nordtyske Stæders Arkiver fremkommer der daglig nye Bidrag til at forstaa Valde-

¹⁾ Herzog: Real-Encykl. 2 Aufl. III, 690. Art. Dräseke. H. Alt: Theater und Kirche. Berlin 1846. S. 659 ff. Stäudlin: Gesch. d. Vorstellungen von der Sittlichkeit des Schauspiels. Göttingen 1823.